

מהו 'סידור תפילות מיוחדות שסידר הרמב"ן'?

במאמר זה ננסה ליישב תמיהה מפורסמת אצל חכמים וחוקרים: מהו החיבור 'סידור תפילות מיוחדות של הרמב"ן' שהיה מצוי (לכאורה) בירושלים לפני חמשת מאות שנה לערך? הידיעה אודות סידור זה מוכרת בעיקר מהספר מחזיק ברכה של הגאון החיד"א. באור"ח סי' קלא ס"ק ו הוא דן במה שיש נזהרים לומר את פסוקי י"ג מידות הרחמים בתפילה בציבור בלבד אך לא כשמתפלל יחידי, ואלו דבריו:

אמר מהר"י אלב"ו שאמר לו הרב עובדיה (מברטנורא)² שראה תשובת הרשב"א שאסור ליחיד [=למתפלל ביחידות] לומר י"ג מידות, וראיתו ממה שכתוב 'מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור' וכו'.³ והקשה כמהר"י הנזכר, דאם כן אין לאומרים בלא עיטוף [=בטלית, כפי שנהג כביכול הקב"ה], ואין

1 עם השלמות [בסוגריים] לתוספת ביאור. ר"ת וקיצורים נפתחו בלא להשאיר רושם.

2 ראה בסמוך שזהו ציטוט מכתבת רבני ירושלים (התיבה 'מברטנורא' נוספה בסוגריים ע"י החיד"א עצמו). רע"ב הגיע לירושלים לראשונה בשנת רמ"ח, הוא עקר לחברון אך שב בהמשך לירושלים, בה פעל עוד בשנת רנ"ו. לא ידוע מתי נפטר. באגרת שכתב מירושלים לאיטליה בשלהי שנת רמ"ט הוא מספר 'ושני תלמידים ספרדים לומדים אתי בקבע' (מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 87). המהדיר אברהם דוד הציע (שם עמ' 20) שר"י אלבו היה אחד מהם.

3 בשעה שלימד את משה את י"ג מידות הרחמים (ר"ה יז, ב), מכאן שצריכים להשתתף עם ש"ץ בכדי לעורר רחמים אלו. שו"ת הרשב"א ח"א סי' ריא, ושם מבאר יותר שאמרו בגמרא 'אמר לו, כל זמן שישאר חוטאין (ותגיע עת צרה, רשב"א) יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם'. תשובה זו יש לה עדות נוספת בסביבתו של רע"ב - היא מועתקת גם בכתב היד המפורסם של המרדכי (כ"י ורצ"ל 1, דף 271 בראשו). סופר כה"י היה ר' נתנאל ב"ר לוי טרבוט שכתב אותו באיטליה בשנות ה-ר"י, היינו בדורו של רע"ב ובארצו. הסופר אף היה תלמידו של מהר"ק בדומה לרע"ב. רע"ב מזכיר תשובת רשב"א גם בתשובתו ההלכתית העוסקת בחלות חרם רגמ"ה על אשכנזי שעלה לא"י, שנדפסה אצל רש"ז הבלין, מסורת התורה שבעל פה, חלקים ב-ג (תשפ"ב), עמ' 350, 759: 'וכבר פסק רשב"א בתשובה (ח"ג סי' תיא) שהחרם איסורא דאורייתא'. רע"ב עוסק במנהג אמירת י"ג מידות בתחנון גם באגרת שכתב מירושלים לאיטליה בשנת רמ"ח, כשהוא מתאר את מנהגי בני ירושלים בתפילה: 'אחר התפילה אומרים תחנון, ומזכירים שלוש עשרה מדות בתחנונים גדולים. ואין עושין הפרש בין שני וחמישי לשאר ימי השבוע אלא בהוצאת ספר תורה בלבד' (מאיטליה לירושלים [הנ"ל הע' 2] עמ' 70).

נוהגים כן'. ומצינו שכתב רבינו יהודה חסיד שלפחד הדרך יאמר אותם היחיד [שההולך בדרך יחיד] ט' פעמים⁵, וכן בסדור תפלות מיוחדות שסידר הרמב"ן אמר שיאמר אותם ביחיד. קונטרס ישן נושן כתב יד מחידושי דינים מרבני ירושלים ת"ו משנת רס"ט. ועיין במה שכתבתי בברכי יוסף. והעיקר שהיחיד יאמרם בטעמים כמי שקורא בתורה⁶.

החיד"א מעתיק מ'קונטרס ישן נושן כתב יד' שהכיל פסקים מרבני ירושלים שפעלו לקראת סוף שנות ה-ר', אלו דנו בין השאר עד כמה יש להזהר בחומרה המדוברת, ומוזכר שם גם כי 'בסדור תפלות מיוחדות שסידר הרמב"ן אמר שיאמר אותם ביחיד'. אך על 'סדור תפלות מיוחדות שסידר הרמב"ן' לא שמענו⁷.

ראשית נתאר את מקורו של החיד"א. הקונטרס ה'ישן נושן' הוא כנראה חלק מתוך כתב יד ירושלים הסה"ל 2001⁸. כרך זה מכיל אוסף נדיר ומיוחד של חומר, בעיקר ממאת השנים הראשונות שלאחר גירוש ספרד (המאה ה-16 למניינם). חלק נכבד מן האוסף הוא אוטוגרפים ממש, ומכאן חשיבותו היתירה. מתוכנו ניכר שהאוסף נבנה באיטליה, ואכן החיד"א מתאר שהאוסף היה מצוי אצל רבי שמואל אבוהב בוונציה (נפטר בשנת תנ"ד). החיד"א ראהו לראשונה בשנת תק"מ בליוורנו, ומיד צדה את עיניו במיוחד אותה רשימה של פסקי רבני ירושלים בדור הראשון שלאחר גירוש ספרד⁹, כפי שהוא מציין ביומנו¹⁰. רשימת פסקי ההלכה נכתבה בכתב מזרחי, אין

4 כשאומרים אותם בתפילת מנחה ובסליחות של השכמת הבוקר ועוד.

5 ראה להלן הערה 13.

6 בברכ"י ס"ק יא הביא פוסקים שמחמירים. הרשב"א שם והשו"ע או"ח סי' תקסה סע' ה ביארו שאסור לאומרם ביחיד 'דרך תפילה ובקשת רחמים', אבל אומרים אותם 'דרך קריאה בעלמא', ופירשו הפוסקים שהכוונה בניגון ובטעמים כקורא בתורה.

7 ישנם בידינו כמה תפילות ופיוטים מכתבת הרמב"ן, ראה בעיקר בכתבי רמב"ן מהד' שוועל (מוה"ק) ח"א בסופו. פרט להם יוחסו לו מספר תפילות ובקשות שאינן לו. ואכ"מ להאריך.

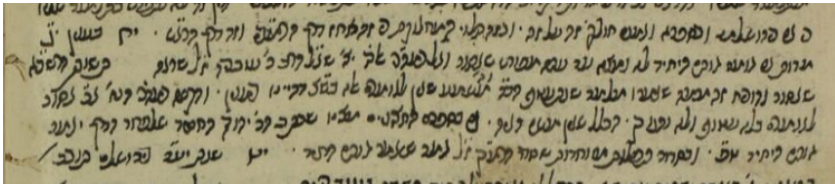
8 474-446א (כרך 3 דף 154-159 בדיגיטלי). הקטע הנידון, שם דף 2469 (155 בדיג').

9 לא ברור הטעם לקביעת השנה רס"ט כמועד הרשימה ע"י החיד"א. לא מצאתי תאריך זה בתוך הרשימה ונזכרים בה תאריכים אחרים, ואף החיד"א עצמו כותב במקומות אחרים תאריכים שונים ביחס לרשימה זו. לדעת מאיר בניהו המאורעות המתוארים ברשימה הם מן השנים רנ"ה-רפ"ג, ראה במצוין בהערה הבאה.

10 ראה מקורות בספרו של מאיר בניהו רבי חיים יוסף דוד אזולאי (תשי"ט ועוד) עמ' רלז-רלח אות (ט). בהמשך נעתקו 277 תשובות מן האוסף ויצרו כתב יד מקביל שהחיד"א קרא את שמו 'ספר זר"ע אנשים', ורשם זאת על גוף כתב היד. ע"א תשובות מכ"י זה נדפסו במונקא' תרס"ב בספר ששמו 'זרע אנשים'. כ"י 'ספר זר"ע אנשים' מצוי בספריית אגודת חסידית חב"ד בניו יורק. יש שהחיד"א מכנה גם את אוסף ירושלים 2001⁸ בשם 'כ"י זרע אנשים', כנראה בשיגרא דלישנא (יש

לה כותרת, והיא כוללת ק"י סימנים קצרים שתוכנם פסקים בכמה מחלקי התורה. התואר 'חידושי דינים מרבני ירושלים' שדבק ברשימה זו נוצר בעטו של החיד"א. החיד"א ציטט בספריו שורה של פסקים מתוך רשימה זו, והוא מתייחס אליהם בחשיבות יתירה. הרשימה המקורית נדפסה כולה לראשונה בספר חיים וחסד לר' חיים יצחק מוסאפיא בליורנו תר"ד¹¹.

החיד"א דרכו לצטט את העניין, והוא אינו מקפיד תמיד לדייק בלשון המקור. נביא כאן את לשון הקונטרס הנ"ל בדיון המדובר בהעתקה מתוך כתב היד:

סי' יח בכתב היד

יח. בענין י"ג מדות אם אומר אותם היחיד, לא נמצא עד עתה מפורש שאסור¹². ואמר לי כמהר"י אלבו יצ"ו שאמר לו הרב ר' עובדיה ז"ל שראה תשובת הרשב"א שאסור, והוכיח זה ממה שאמרו מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא וכו', משמע שאין לאומרם אלא בש"ץ דהיינו במנין. והקשה כמהר"י הנזכר אם כן אסור לאומרם בלא עיטוף, ולא נהגו כן. הכלל שאין משם ראייה. גם בספרים החיצונים מצינו שכתב ה"ר יהודה החסיד שלפחד הדרך יאמר אותם היחיד ט' פעמים¹³, ובסדר תפילות מיוחדות סידר הרמב"ן ז"ל אמר שיאמר אותן היחיד.

* * *

החוקר פרופ' ישראל מ' תא-שמע פירש את הידיעה על סידור הרמב"ן כפשוטה, ועוד בנה על גבה קוממות משל עצמו. מאמר בולט שלו מוקדש לקונטרסים המצויים

חוקרים הקוראים בסתם לכ"י ירושלים בשם 'זרע אנשים' וסוברים שהספר הנדפס מקורו בכ"י זה, ולא היא).

11 דפים צ, ב - צד, ב, ושם היא כוללת ק"ח סימנים. מהדורה מחדשת נדפסה בסוף ספר טל אורות ח"ב (תשמ"ח) בעריכת הרב מרדכי כהן.

12 ראה טור או"ח סוף סי' תקסה, ואבודרהם בסדר תפילות התעניות (מהד' קרן רא"ם ח"ב עמ' 347-346). ששללו זהירות זו.

13 לא נמצא בכתביו הידועים. 'ספרים החיצונים' הם כנראה ספרי סגולות ודומיהם, סופרים היו רגילים לייחס דברים ממין זה לריה"ח ושאר חכמים ידועים.

בכתבי יד ותוכנם ענייני תפילה מלוקטים מתורת חסידי אשכנז, והוא דורש בהם נכבדות¹⁴. תא-שמע ממשיך לעסוק בקבוצת כתבי יד אחרת שבהם צורף לחומר שמקורו בתורת חסידי אשכנז גם חומר מחכמי פרובאנס ועוד בענייני תפילה. גם בראש אותם קונטרסים מצוין שמו של הרמב"ן¹⁵. בהצעה ראשונה הוא כותב שנתחלף למעתיק שמו של רבינו יונה ובמקומו כתב רמב"ן, ובאמת רבינו יונה הוא העורך של קובץ התפילות הלז. ת"ש מתאר את רבינו יונה כתלמידם של חסידי אשכנז עד שהם 'החשיבוהו לאחד מהם', ומכאן שקרוב להניח שהוא זה שמסר בכתב את מסורותיהם של החסידים הנ"ל¹⁶. הוא אפוא זה שנטל וערך לדעתו את הקונטרס, כאשר בין היתר צירף אליו מתורתם של חכמי פרובאנס ואחרים.

אבל הצעתו האחרת היא החשובה לנו כאן:

אין לשלול לחלוטין גם את האפשרות הקיצונית, כי הרמב"ן עצמו הוא אכן מתקין המהדורה הזאת, שהרי בין ספריו של הרמב"ן היה גם "סדור תפילות מיוחדות" שאינו ידוע כלל במחקר, כמו שלמדתי מספר "חידושי דינים לרבינו ירושלם" מן המחצית הראשונה של המאה ה"ט": "בענין י"ג מידות אם אומר אותם היחיד... בספרים החיצונים מצינו שכתב רבי יהודה החסיד שלפחד הדרך יאמר אותם היחיד ט' פעמים, ובסדור תפילות מיוחדות שסידר הרמב"ן ז"ל אמר שיאמר אותן היחיד". תפילות אחדות [מכתבת הרמב"ן] ("לומר על הים" ועוד) מצויות בכמה כתבי יד, ויש לשער כי נכללו יחד בסידור זה, שעוד נראה בירושלים - שאליה הגיע הרמב"ן בסוף ימיו - במחצית הראשונה של המאה ה"ט.

בהצעה זו מציע תא-שמע לכאורה ש'סידור תפילות מיוחדות' כלל מלבד התפילות גם ענייני תפילה מכתבי ר' יהודה החסיד וחוגו ולצידם ענייני תפילה מחכמי פרובאנס

14 'קונטרס "סודות התפילה" לרבי יהודה החסיד', בתוך: ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים א: אשכנז (תשס"ד ועוד), פרק חמישה-עשר (המדובר בסמוך נמצא שם החל מאות ג, הקטע המצוטט - שם בעמ' 222). שמחה עמנואל במאמרו 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 591-625, דחה את עיקרי דבריו של תא-שמע לאורך המאמר ההוא. וראה גם עודד ישראלי, ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית (תשפ"א), עמ' 10-17 והערה 37, עמ' 243 והערה 182.

15 עריכת קונטרסים אלו עם השילוב המיוחד אין לה שום משמעות ספרותית, וגם איזכור שמו של הרמב"ן עליהם אין בו כל ערך.

16 כל התיאורים האלו אין להם שום בסיס. מדובר בנושא רחב ואין כאן המקום להאריך בו, ואסתפק בציון למאמר אחד לדוגמא: Judah Galinsky, 'The Impact of Hasidei Ashkenaz in Northern France: The Evidence of Sefer Hasidut and Hayyei Olam', Jewish History, 34 (2021), 155-175.

ואחרים, בעריכתו של הרמב"ן. לדבריו הסידור הובא בידי של הרמב"ן בביקורו בירושלים בסוף שנות ה-כ' של האלף השישי, ושרד את תנאי החיים הלא קלים ששררו לאורך שלטון הממלוכים בארץ ישראל במשך מאתיים וחמישים שנה. הוא נשמר אצל היהודים מקהילות המוסתערבים (היינו בני המקום הוותיקים, להבדיל מן המהגרים) שהרי הם שהחזיקו את רציפות היישוב בארץ במאות ההם, עבר מדור לדור בירושלים, עד שנמסר לידי העולים ממערב אירופה (ארצות ספרד ואשכנז בעיקר) שהגיעו לעיר הקודש בסוף ימי הביניים¹⁷. ודווקא אז, בסוף שנות ה-ר', ובמקביל להתעוררות התנופה המחודשת בבניין היישוב בארץ בכלל ובירושלים בפרט - אבד הסידור ללא שנשאר ממנו זכר. האמנם?

* * *

רבי משה ניגרין היה מחכמי ארץ ישראל וממחברי הספרים שפעלו בה בתחילת שנות ה-ש'. ר"מ היה מצוי בכל חלקי התורה, אך עיקר פעילותו הספרותית הוקדשה להרבצת מוסר וגם לפרשנות התפילה, בהתמקדות מיוחדת בתפילות הימים הנוראים. את ספריו הדפיס בתורכיה החל מסוף שנות ה-ש"כ. רמ"ן היה מחבר פורה, אך רק חלק מועט מספריו נדפס, ושאר כתביו לא שרד. בין ספריו נמצא הספר 'ראש אשמורות', אותו הדפיס כנראה בקושטא. הספר מכיל את סדר הסליחות שאומרים בימי הרחמים והסליחות כמנהג הספרדים, עם פירושו של רמ"ן¹⁸.

17 מתאורו של הרמב"ן את קהילת ירושלים החרבה בעת שביקר שם (כידוע מאגרת הרמב"ן לבנו ר' נחמן ומדבריו בתפילה על חורבות ירושלים), לא ניתן לקבל שנשמר בה ספר פרי עטו (רק מאוחר יותר החלה הקהילה להתבסס). קהילה מבוססת הייתה בזמנו של הרמב"ן בעיר עכו אך היא נחרבה כליל בכיבוש הממלוכי של העיר בשנת נ"א [לא ניתן לתלות את שרידות הסידור בספרד, כי הרי אין ממנו סימנים שם]. בשיחותיי עם מומחים בתחום שמעתי שלא מוכרת להם דוגמא לכתב יד ששרד בארץ למשך דורות בימי הביניים. קיימים אכן עד היום כתבי יד שנכתבו בארץ במהלך ימי הביניים, אך אלו נשתמרו מחוץ לארץ ישראל (לפחות אלו שנכתבו קודם המאה ה-15). הם שרדו בגניזת קהיר, במצרים בכלל, בארם צובה או בארצות מערב אירופה. החל מן הכיבוש הממלוכי במאה ה-13 לא היו זעזועים מיוחדים ביישוב מבחינה ביטחונית או דתית, אבל המציאות הדמוגרפית היתה דלה ובלתי יציבה. לדוגמא, הקהילה הכי גדולה שהייתה בירושלים מנתה לא יותר ממכה מאות משפחות. סקירה על היישוב היהודי בארץ בתקופות המדוברות ניתן למצוא בספרו של מיכאל איש-שלום, בצילן של מלכויות (תשל"ו), פרקים 16-17. על כתבי יד שנכתבו בארץ ישראל בימי הביניים ושרדו, ראה: מלאכי בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים (תשל"ט), עמ' 244-278; מיכאל ריגלר, 'הפקת ספרים כתובי-יד בימי הביניים בארץ הגליל', עלי ספר, כו-כז (תשע"ז), עמ' 17-40.

18 הפרטים אודות רמ"ן וספריו נלקחו מן המבוא לספר 'ראש אשמורות' הוצאת מכון משנת רבי אהרן (תשע"ט).

ב'ראש אשמורות' לאחר הפיוט 'אל מלך' ופסוקי י"ג מידות מעתיק מהר"ם ניגרין תמצית מתשובת הרשב"א הנזכרת¹⁹ שנאסר בה לומר י"ג מדות ביחיד 'דרך תפילה ובקשה', עם המקור ממנהגו של הקב"ה (כביכול). מהר"ם מסיים 'נראה שאם אומר אותן כקורא בתורה מותר'²⁰. הגם שאף היתר זה הוא מדברי הרשב"א, ייתכן שלקורא בספר אין זה ברור, כיוון ששורה זו נכתבה בהפסק ממה שקדם לה, וגם חסר בתחילתה וא"ו החיבור. ברצוני להציע שלפרסום זה התכוון המציין בפסקי רבני ירושלים, אלא שיש בדבריו ט"ס קטנה: במקום 'ובסדור תפילות מיוחדות שסידר הרמב"ן' צ"ל 'הרמ"ן' = הרב ר' משה ניגרין²¹.

**היפך מדותיו יתברך לרחמים עליו
 ואמר אותן כל שאומרן דרך תפלה ובקשה דכדכבר שבקדושה'ן כמו שאמר'
 בהגדה נהעטף הבה כשליח נכבוד והראיה לנשה בסיני ואמר לו כל זמן
 שישראל חוטאים יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם נראה שאם
 אומר אותן כקורא בתורה מותר ומדקאמר יעשו לפני כסדר הזה**

הדברים ב'ראש אשמורות'

כיצד הוחלף ר' משה ניגרין ברמב"ן, והעיקר: כיצד הגיע ציטוט מתוך ספר שנדפס בשנות ש"ל לקובץ שמקורותיו פעלו כחמישים שנה קודם לכן? ועוד: הרי בסדר הסליחות התיר רק לאומרם 'כקורא בתורה', ואילו בקובץ הפסקים התיר בשמו בכל אופן?

אשרטט סיפור דמיוני שאין לו מקור בכתובים, אבל מסתבר לי שהמציאות לא הייתה רחוקה מסיפור זה גם אם הפרטים היו שונים במשהו. והבוחר יבחר.

רשימת פסקי ההלכה שנחתמה בירושלים בשנות ר"פ בערך עברה בדורות הסמוכים בין ידיהם של אישים שידעו את ערכה. סביב אמצע שנות ה-ש' היה מי שלמד בה את סימן יח. אותו אדם הכיר גם את תוכן הקונטרס 'ראש אשמורות' והחשיב את מחברו, ולכן ציין על הגיליון שהרמ"ן התיר לומר י"ג מידות ביחיד²².

19 לעיל בתחילת המאמר, בפנים ובהערות.

20 'ראש אשמורות' דפו"ר עמ' 26 בטופס שבאוצה"ח. שו"ת הרשב"א ח"א כבר היה מודפס אז ומסתבר שמשם העתיק את הדברים ר"מ ניגרין. ולא מאזכורי התשובה שבב"י סי' נט וסי' תקסה כיוון שהוא ציטט פרטים שאינם כתובים בב"י.

21 טופס ספר 'ראש אשמורות' דפו"ר המוצג במאגרים הדיגיטלים חסר דף השער. אפשר שהניסוח 'סדור תפילות מיוחדות' מהווה הד למה שהיה כתוב בו.

22 ייתכן גם שאותו כותב הוא שציטט את המובאה הקודמת מן 'הספרים החיצונים'.

המציין לא דקדק להוסיף בהערות את התנאי הנכתב שם שצריך אמירה 'כקורא בתורה', אפשר משום שהדיון של רבני ירושלים נסוב סביב השאלה האם אסור כדברי המחמירים או שלא, ולכן הדגיש שרמ"ן התיר. כתב היד שרד עוד לתוך שנות ה-ת'. לידי מהר"ש אבוהב (או אישיות אחרת באיטליה) הגיע העתק של תוכן הדברים²³, כאשר ההגה הנ"ל על הגיליון שולבה כחלק מן החומר שבפנים. כנראה שהשם 'רמ"ן' לא היה מוכר למעתיק, והוא שיער שמדובר ברמב"ן ו'תיקן' זאת בשתיקה, וכך הועברה המסורת לדורות הבאים.

להערכתי כך או בדומה לזה נפתרת החידה: הרמב"ן לא חיבר מעולם 'סידור תפילות מיוחדות', וגם אחרים לא סידרו קובץ כזה על שמו. הטעות נוצרה בעקבות הערה מאוחרת בגיליון כתי"י שכלל פסקים של רבני ירושלים, שבה נזכר הקובץ 'ראש אשמורות' (סדר הסליחות) של ר"מ ניגרין בכינוי 'סידור תפילות מיוחדות שסידר הרמ"ן', ובהעתקה שראה החיד"א והגיעה לידינו החליף המעתיק וכתב במקום 'הרמ"ן' - 'הרמב"ן', והכל בא על מקומו בשלום.

23 ההעתקה נעשתה בא"י ולא באיטליה, שהרי נכתבה בכתב מזרחי, אבל ייתכן שנעשתה במיוחד בשביל המאסף באיטליה (בכרך ישנו חומר חשוב נוסף שמקורו בא"י).

חדש!

פירושי רש"י ורשב"ם על פרק 'ערבי פסחים'

על פי כתבי יד עם הערות וציונים
במהדורה חדשה ומתוקנת ומורחבת
ובצירוף דפי הגמרא ממהדורת 'עוז והדר'.
ניתן להזמין את הספר באתר 'מכון שלמה אומן'
או בטלפון 08-9276664

